

18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
19. Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми. – Чернівці, 1996.
20. Сохраняева Т. „Масовый человек” как субъект образования // Высшее образование в России. – 2002. – № 4. – С.99 – 106.

УДК 811.161.2(07)+371

Т.А. Торчинська

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ РІЗНИХ КЛАСІВ ВЛАСНИХ НАЗВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Анотація. У статті розглядається методика вивчення різних класів власних назв на уроках рідної мови в початкових класах.

Аннотация. В статье рассматривается методика изучения разных классов собственных названий на уроках родного языка в начальных классах.

Annotation. The article is devoted to the different groups of proper names at Ukrainian language lessons in the junior school.

Словниковий запас кожної мови за лексико-семантичними ознаками поділяється на слова загальні (апелятиви) і власні (оніми). Власним називають слово, словосполучення чи речення, яке служить для виділення іменованого об'єкту з-поміж інших.

Кількість власних назв практично не піддається підрахунку, але безсумнівно, що вона в сотні раз перевищує кількість загальних назв. За типом денотатів (об'єктів, що іменуються) оніми поділяються на різні розряди, класи і підкласи: більш продуктивними з них є антропоніми (особові назви людей), зооніми (клички тварин), бібліоніми (назви художніх творів), космоніми (назви небесних об'єктів) і топоніми (назви географічних об'єктів), які у свою чергу поділяються на ойконіми (назви поселень); гідроніми (назви водних об'єктів), хороніми (назви територій), ороніми (назви об'єктів рельєфу) тощо.

Основні теоретичні відомості про поділ на власні і загальні назви школярі засвоюють на уроках мови у початкових класах. Так, у 1 класі учні практично знайомляться із написанням з великої літери власних назв (імен, прізвищ, кличок тварин, назв міст, сіл, країн, дійових осіб казок, інших онімів). Згодом, під час вивчення тем „Велика буква в іменах, по батькові та прізвищах”, „Велика буква у кличках тварин”, „Велика буква у назвах міст, сіл, вулиць, річок” подаються перші правила про вживання великої літери у власних назвах. Під час проведення таких уроків учителі з метою активізації процесу запам'ятовування намагаються використати місцевий ономастичний матеріал: імена та прізвища батьків, друзів, сусідів, клички домашніх тварин, назви поселень, річок, вулиць.

У 2 класі учні отримують додаткові відомості про нашу державу та рідну мову, знайомляться з омонімією власних та загальних назв (ім'я Маргарита – квітка маргаритка), відбувається розмежування гідронімів та ойконімів (без називання термінів).

У 3 класі ми знаходимо матеріал про різні народи та мови, тут же школярі виділяють відетнонімні прикметники та ад'ектоніми, вчать правильно писати адресу.

Ономастичні відомості систематизуються під час вивчення теми „Власні і загальні іменники. Велика буква у власних іменниках”. Учні вивчають різні класи онімів: назви міст і сіл, клички тварин, імена та прізвища людей, назви країн та народів. Працюючи з географічною картою, школярі теж визначають і записують різні топоніми.

Ономастичний матеріал можна також використовувати і при вивченні інших тем, таких як „Алфавіт”, „Складоподіл”, „Наголос”, „Будова слова” тощо.

Крім того, що власні назви є ілюстративним матеріалом до окремих правил або просто зустрічаються у контексті, у підручниках наявні завдання, які вимагають проведення ономастичних мікродосліджень, тобто з’ясування етимології, значення, способу утворення певних власних назв.

Учителі і самі можуть запропонувати учням початкових класів додаткові завдання з ономастичним ухилом. Наприклад, при вивченні теми „Прикметник” доцільно ознайомити учнів із власними назвами прикметникового типу; узагальнюючи матеріал про утворення і написання ад’ектонімів, слід обов’язково розглядати питання правопису місцевих відойконімних прикметників.

Виконуючи ряд вправ із завданнями типу: „Як називається ваше село (місто)?”, „В якій області України воно знаходиться?” і т.п., варто запропонувати школярам відповісти і на питання: Чому так називається ваше місто (село)? Які назви вулиць вам відомі? Чому вони мають такі назви?

При виконанні вправ на визначення етимології запропонованих українських прізвищ (Житомирський, Задніпровський) варто розповісти про найпоширеніші їх типи.

Доцільні будуть і повідомлення про виникнення і значення людських імен, псевдонімів і особливо прізвиськ, на жаль, так поширених серед молодших школярів.

Введення у навчально-виховний процес етимологічних відомостей про імена, назви міст, сіл, рік, гір, країн тощо сприятиме посиленню інтересу учнів до навчання, розширить їхній кругозір, збагатить мовлення, виробить початкові навички наукового аналізу, допоможе на основі знайомих місцевих назв краще запам’ятати складний матеріал. Форми і методи такої роботи найрізноманітніші: крім виконання завдань підручника, пов’язаних з ономастичним матеріалом, і наведенням прикладів, які базуються на місцевій онімії, це і різноманітні творчі завдання з елементами дослідження та наукового аналізу, і вправи „змагального” характеру (вікторини, конкурси), і проведення виховних заходів типу „Назви зоряного неба” (з опорою на давньогрецьку, давньоримську та власне українську міфологію), „Що означають назви міст України”, „Поетика назв українських річок”, і, безумовно, позакласна ономастична робота, основною ланкою якої має стати ономастичний гурток, а одним із основних завдань – складання словника антропонімів класу, школи, села, топонімичного словника села, району, області тощо.

Залучення учнів початкових класів до краєзнавства через вивчення власних назв вносить у систему навчальної і виховної роботи доступність, конкретність, емоційне забарвлення, з’являються елементи допитливості, шукання і відкриття, отримання учнями за допомогою учителя і різноманітних джерел відповідей на запитання, що виникають у процесі навчання і хвилюють школярів. Таким чином, шкільне краєзнавство є важливим засобом підняття ефективності уроків і позакласних заходів.

Однак більшість учителів початкових класів не знайома з походженням, словотвором та функціонуванням різних типів онімів, а значить – і не може використовувати елементи ономастики на уроках та в позакласній роботі з метою поглиблення знань з рідної мови та інших дисциплін, збагачення лексичного запасу, глибшого розуміння навколишніх явищ. Саме у цьому і полягає педагогічна

ефективність введення ономастичного матеріалу у навчально-виховний процес початкової школи.

Перш ніж розглянути особливості вивчення різних класів власних назв, необхідно з'ясувати спільні властивості онімів, якими вони відрізняються від апелятивної лексики. Основними з них є такі; позначення онімами одиничних, окремих предметів; локалізованість денотатів; вторинність імен у відношенні до апелятивів; значне кількісне переважання власних назв над загальними і однозначно залишення більшої частини ономастикону відомою лише обмеженій групі людей; підвищений зв'язок онімів з позамовними факторами; незакінченість ономастичної номінації; неможливість прямого перекладу переважної кількості власних назв на інші мови; функціональна обмеженість онімічної системи, охоплення нею лише частини мовних елементів, нездатність утворити повноцінний текст.

Одночасно інші класи онімів мають і свої, відмінні від інших, особливості. Наприклад, назви поселень (ойконіми) разом з гідронімами та антропонімами становлять значний матеріал для вивчення минулих етапів розвитку мови. Серед назв поселень наявний емоційний, суб'єктивно-оціночний фактор, який особливо активно почав проявлятися у ХХ ст. у вигляді так званих „ідеологічних” назв. Ойконіми часто мотивуються назвами гідрооб'єктів та особовими іменами, зворотний процес менш активний. Наявні численні випадки онімічної омонімії типу „річка-місто”, „гора-село” тощо. На шкалі „зрозумілості” ойконіми займають проміжне місце між гідронімами і мікротопонімами. Ойконіми, які виникли після 1917 року, мають прозору етимологію. Назви поселень піддаються номінації в законодавчому порядку.

Семантико-дериваційно-функціональні особливості різних класів онімів та врахування вікових можливостей учнів початкових класів щодо сприймання інформації підвищеної складності зумовлюють диференційований підхід до процесу введення власних назв у навчально-виховний процес. Це проявляється в тому, що на уроках української мови та в позакласній діяльності інформацію про кожен тип онімів слід ретельно аналізувати, відбираючи, насамперед, цікавий і доступний матеріал, відкидаючи другорядний, нудний та складний для дитячого розуміння.

Звертання уваги, насамперед, на антропоніми, зокрема – на особові імена, вмотивоване тим, що діти зустрічаються з ними, починаючи ще із віку немовляти. Імена батьків, братів чи сестер входять у число тих слів, які дитина починає вимовляти найшвидше.

Наступне збагачення словникового запасу теж відбувається за рахунок освоєння нових імен – тих, з ким дитині доводиться зустрічатися і знайомитися в процесі спільної життєдіяльності. Не випадково на період, коли потрібно йти у школу, дітям практично відома більшість імен, що побутує у певному мовному соціумі і яка, звичайно, збільшується за роки шкільного навчання.

Особові імена появляються уже на перших сторінках „Букваря” (Ніна, Дарина, Роман, Мартин тощо), і майже кожна нова сторінка вміщує якусь особову назву. Зрозуміло, що наступні твори, більші за обсягом, теж практично неможливо уявити без імен їхніх головних героїв. Тому закономірно виникає питання: яку інформацію про імена може запропонувати учитель учням. Коли мова йде про загальні назви предметів, то часто досить показати відповідний малюнок. Для пояснення незрозумілого абстрактного поняття можна використати певну розповідь, де була б розкрита його суть. Однак це не вдається зробити з іменами.

Тому дітям можна коротко розповісти про виникнення особових назв, а потім розкрити семантику імені, що вивчається, звідки до нас прийшло те чи інше ім'я і що воно означало у тих мовах, з яких відбулося запозичення).

Гордість за своє ім'я викличе в дітей ознайомлення з їхніми тезками, вчинки яких прославили їх на увесь світ. Доречним буде зауваження, що тільки від власника імені залежить, щоб його ім'я звучало гарно, тому що звеличують його гарні справи.

Як підготовка до ведення школярами пошукової роботи розглядається завдання розповісти про батьків, родичів, знайомих, що мають ім'я, яке сьогодні вивчається, про те, де вони працюють, чим займаються.

Визначення кількості носіїв того чи іншого імені ознайомить учнів із продуктивністю іменника. Практичні незручності цього явища клас відчуває досить часто: учитель скаже „Іринко” чи „Сергійку”, і одразу ж декілька дітей підніметься. Щоб уникнути цього в далекому майбутньому, можна розповісти про уже призабуту традицію українського народу, коли новонародженому малюку давали ім'я його дідуся чи бабусі. Цим самим продовжували життя імені в колі родини і одночасно вшановували старших членів сім'ї.

Для вироблення орфографічних навичок (написання імен з великої літери) можна порівняти загальні назви (апелятиви) та власні (оніми). Якщо апелятив „хлопчик” співвідноситься із усіма учнями, то онім „Миколка” буде стосуватися лише одного із них, до кого звертається учитель. Саме з поваги до імені, яке вирізняє людину з-поміж інших, ми і пишемо його з великої літери.

На допомогу учителю варто підготувати словник чоловічих та жіночих імен з коротким екскурсом в історію їхнього походження, включивши туди усі імена та варіанти цих імен, які зустрічаються у підручниках з рідної мови для початкових класів.

Дмитро – походить від грецького слова Деметріос і означає в перекладі „той ,хто належить Деметрі” ,тобто богині родючості і землеробства.

Григорій – у перекладі із грецької мови означає „батьорій”.

Ольга – скандинавське ім'я, що в перекладі означає „свята”.

Софія – ім'я із грецької мови, де софія означає „мудрість”.

У зв'язку з тим, що зміст імені не завжди позитивний (в колишні часи імена із пейоративним забарвленням часто давали дітям, щоб відвернути від них злі сили), учителю обов'язково слід звернути увагу на функціонування прізвищ у певному колективі. Якщо це явище у класі поширене (а здебільшого буває саме так), потрібно розповісти про те, що раніше, коли у людей ще не було прізвищ, для розрізнення тих, хто мав однакові імена, придумали прізвиська, які або передавалися у спадок, або придумувалися заново на основі певних фізичних чи психічних властивостей індивіда. Але зараз, коли для ідентифікації особи є прізвище, ім'я та по батькові (патронім), розрізнявальна роль прізвищ зникла. Тому вживання прізвищ має образливий характер.

Прізвища як значний шар антропонімікону останнім часом постійно перебувають в центрі уваги українських ономастів. Однак для учнів початкових класів здебільшого ще рано використовувати матеріал про становлення системи українських прізвищ. А ось визначення найбільш поширених у певному мікропросторі прізвищ, складання словника таких прізвищ їм якраз під силу. Пізніше можна вказати і на найбільш поширені семантичні групи українських прізвищ: антропоніми патронімічного походження, утворені від особових імен предків: Іван-Іваненко, Петро-Петрук; прізвища, які вказують на професію або рід постійного заняття: Швець, Гончар, Чабан; антропоніми локативного характеру характеризують національність або місце проживання денотатів:

Уманський, Богуславець; прізвища, які відображають якусь особливість одягу: Білоштан, Кривошапка; характерну прикмету житла; Безверхній, Заклунний; місцезнаходження садиби: Загребельний, Лісовий. Під час вивчення ними „Будова слова” варто розповісти учням і про чотири найпоширеніші дериваційні типи українських прізвищ: на -енк, -енко-о; на -ук, -юк, -чук; на -ськ, -ий, -цьк-ий, -зьк-ий; прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

На словотворчий аспект можна звернути увагу і при ознайомленні з іменами по батькові, відзначивши особливості написання та вживання тих небагатьох суфіксів, за допомогою яких творяться ці антропоніми.

Псевдоніми майстрів пера більше зустрічаються на уроках читання. Глибокий аналіз причин їх появи та способів творення, мабуть, для учнів початкових класів поки що непотрібний, можна лише співвіднести той чи інший псевдонім із справжньою особовою назвою: Тарас Шевченко-Кобзар, Леся Українка-Лариса Косач.

Топоніми – це той багатий матеріал, який дозволяє учителю внести у навчально-виховний процес елементи новизни, зацікавити учнів невідомою їм інформацією.

Взагалі на основі найновіших топонімічних досліджень можна виділити три принципи, на основі яких аналізуються власні географічні назви; словотворчий (визначається власне спосіб творення топоніма), лексико-семантичний (аналізується твірна основа топоніма) і мотиваційний (характеризуються ті відношення, які виникали між топонімом та об'єктом, що називається, у момент номінації).

При укладанні словника топонімів, які зустрічаються у підручниках з української мови для початкових класів, варто у кожну словникову статтю ввести інформацію про час першої фіксації топоніма у писемних пам'ятках, перейменування денотата тощо.

Таку інформацію можна знайти у різних топонімічних довідниках.

Звичайно, словникові статті, присвячені різним типам топонімів, будуть неоднаковими. Оскільки все-таки у підручниках зустрічається найбільше ойконімів, наведемо для зразка інформацію про місто Білу Церкву.

Біла Церква – місто Київської області. Виникла на місці фортеці Юр'їв, яку у 1032 році збудував Ярослав Мудрий і назвав своїм християнським іменем. У 1050 році він на Замковій горі спорудив єпископську церкву, що її в народі називали „білою”. За переказами, її було пофарбовано в білий колір чи збудовано з білої нетесаної берези. Після того, як татари знищили Юр'їв, за білими руїнами церкви, що були найпомітнішими орієнтирами, дістало назву місто. Існує легенда, що у церкві похований козак на прізвище Білий, який загинув як герой у боротьбі із загарбниками. Назва утворилась синтаксичним способом.

Аналогічну інформацію, цілком доступну для сприймання учнями початкових класів, можна підготувати і про інші топонімічні класи.

Якщо це будуть гідроніми, то необхідно враховувати, що це – один із найдавніших шарів лексики української мови, в якому знайшли відбиток численні міжмовні інтегративні впливи та різні фонетико-морфологічні трансформації. Тому часто буде достатнім згадати час першої фіксації гідроніма та зробити переклад на рідну мову з тієї, звідки прийшла до нас ця назва.

Аналіз оронімів та хоронімів мало чим відрізняється від характеристики назв поселень. Якщо назви територій пов'язані з назвами племен, народностей і народів, то необхідно у розповідь внести інформацію про етимологію певного етноніма. Назви материків (частин світу) здебільшого ґрунтуються на міфах та легендах, тому дітям цікаво сприймати цю інформацію.

На цій же основі (або греко-римського, або власне українського походження) часто виникали і назви планет і сузір'їв, тому ознайомлення учнів з ними не лише сприятиме розширенню кругозору школярів, а й виховуватиме їх в душі українського народознавства. Слід відзначити, що це дуже багатий матеріал для позакласної роботи.

Зооніми часто зустрічаються учням, починаючи з „Букваря”. Етимологія їх дітям зрозуміла: це або онімизовані назви тварин (кіт Котик), або квалітативні назви відприкметникового (собака Рябко) чи вигуково-звуконаслідувального (Нявчик, Гавчик) походження. Бесіду про творення зоонімів доцільно поєднати із вихованням турботливого ставлення до тварин.

Бібліоніми в підручниках з мови – це переважно назви мікро-творів, тому певний аналіз їх за структурою та мотивацією цілком доступний учням початкових класів. Найпродуктивнішими є назви творів – окремі слова та сурядні і підрядні словосполучення, які вказують на головну дійову особу, час або місце дії, хоча трапляються і назви складнішої структури із досить вдало замаскованим змістом.

Бажано було б, щоб кожен учитель початкових класів на уроках мови, інших уроках чи позакласних заходах міг:

- використовувати оніми як ілюстративний матеріал для пояснення різноманітних мовних явищ;

- розповісти учням про походження українських антропонімів та топонімів, мати уявлення про виникнення тих власних назв, з якими діти знайомляться під час вивчення в школі мови і літератури;

- ознайомити своїх вихованців з ономастичною історією краю;

- організувати в школі ономастичний гурток і таким чином залучити своїх учнів до ведення краєзнавчої роботи.

Література

1. Горпинич В.О. Топонімічний гурток в школі як одна з форм краєзнавчої роботи: Методичні рекомендації.- Кіровоград, 1983.- 96 с.
2. Карпенко Ю.О. Топоніміка і її місце в лексичному складі мови. – Чернівці, 1962.- 23 с.
3. Кругляк М.Ю. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР.- К.: Наукова думка, 1978.-152 с.
4. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища.- К.: Наукова думка, 1966.- 214с.
5. Стрижак О.С. Назви розповідають: Про роль географічних назв у вивченні історії України,- К.: Знання, 1967,- 39 с.
6. Франок З.Т. Хто ми? Звідки родом?- К.: Знання, 1990.-48 с.
7. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР-- К.: Радянська школа, 1973.- 179 с.

УДК 371.12

Н.М. Черноусова

ФОРМУВАННЯ САМОВРЯДУВАЛЬНИХ ДІЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ

Анотація. Одним з виховних завдань учбових закладів спеціального типу є формування самоврядувальних дій учнів. Воно націлене на створення різносторонньої й